

Gömböcz
Elvira

Ég – föld – ember

*A keresztény lelkiség jelentősége a 21. századi környezeti és gazdasági válságok megoldása szempontjából**

A környezeti és gazdasági válságok a 21. század elejére globális méreteket öltöttek és egyre inkább elmélyültek. Regionális és globális egyházi szervezetek, teológusok, vallási vezetők egybehangzóan állítják, hogy a válságok mélyebb oka morális, legmélyebb oka pedig spirituális természetű. Sőt a 2008-as válság óta már nemcsak egyházi vezetők, hanem gazdasági szakemberek szájából is elhangoznak hasonló kijelentések. Mit jelent ez, miben áll a lelkiségünk válsága? Hogyan függ össze a gazdasági és a környezeti válság a keresztény lelkiséggel? Az alábbi tanulmányban ezekre a kérdésekre keressük a választ.¹

Gazdaság, föld, ember

A gazdasági dimenziót nem tudjuk „kiiktatni” életünkéből, amíg ezen a földön élünk. Hiszen a gazdaság eszközként szolgál arra, hogy életszükségeinket² kielégítsük. Probléma akkor keletkezik, amikor a gazdaság megszűnik *eszközként* működni az emberi szükségletek kielégítésében, és önmagáért való *célként* tekintünk rá. Az a fajta gazdasági szemlélet, amelynek egyetlen célja a növekedés (teljesítményben, mutatószámokban, termelési mennyiségekben), az embert tekinti eszköznek a gazdaság működtetéséhez.³

Az ember akár tudatában van, akár nem, minden tevékenységében *önmagát és Istent keresi*. Nemcsak az imádságban, az istentiszteletben vagy más vallásos tevékenységben, hanem a hétköznapi élet minden területén, így a gazdasági tevékenységben is. MUZSLAY István szerint ha ez a keresés tudattalanul megy csak végbe, és megmarad a hétköznapi cselekvések szintjén és az élet anyagi dimenziójában, akkor nagyon torz módon manifesztálódhat,

* A tanulmány kötetben is megjelenik: CSIMA–NAGYPÁL 2013 (megjelenés alatt).

¹ A tanulmány egy része a szerző *A gazdasági globalizáció főbb társadalmi hatásai és a keresztény egyházak felelőssége* című doktori dolgozatára épül. A dolgozat az alábbi linken olvasható: <http://www.doktori.hu/index.php?menuid=193&vid=8044>. (2012. április 11.)

² Anyagi és nem anyagi szükségleteket egyaránt. Vö. HÖFFNER 2002, 161. o.

³ Már a 18–19. század fordulóján elindult a tiltakozás a klasszikus angol közgazdászok (A. Smith, D. Ricardo) tanaival szemben. *Sismond de Sismondi* (1773–1842) szerint a gazdasági válság és a társadalmi nyomorúság oka, hogy a lakosság széles rétegeinek fizetőképessége és ennek következtében kereslete nagyon alacsony. E felismerése nyomán hangsúlyozta, hogy nem elég a piaci törvényszerűségeket és az ármechanizmust figyelembe venni, hanem az ember és a társadalom *erkölcsi szempontjait* is szem előtt kell tartani. A tisztán gazdasági szemlélet nem felel meg a valóságnak. Nem az anyagi javak növelése a legfontosabb, hanem a jólét minél szélesebb rétegekre való kiterjesztése. A közgazdaságtannak erkölcsi szempontokat is figyelembe kell vennie. Sismondi mint az etikai iskola megalapítója hangsúlyozta a gazdasági törvényszerűségek viszonylagosságát és az aktív szociálpolitika szükségességét. MUZSLAY 1995, 30–33. o.

például vagyonfelhalmozásban (1995, 30–33. o.). Ezért nagyon jelentős lépés, amikor ez a keresés *tudatossá válik*. Hogy ez minél több emberben végbemehessen, az jelentős kihívást ad a keresztény egyházaknak. Egybecseng ezzel a gondolattal Aurelius Augustinus híres és ismert mondása: „Magadnak teremtettél bennünket, és nyugtalan a mi szívünk, amíg meg nem nyugszik tebened.” Az a szív, amely Istenben nyugalmat talál, már tudja, hogy „életét nem a vagyona tartja meg”, és értékrendje is alapvető változáson megy át.⁴

A természettudományos gondolkodás elterjedésével együtt kialakult az a nézet, hogy a gazdasági törvények hasonlóan kényszerítő erejűek, mint a természettudomány törvényei. Azonban míg a természeti törvények abszolút kötöttséget fejeznek ki, addig a gazdasági törvények csak *viszonylagos kötöttséget* jelentenek. Nem lehet örökérvényűen meghatározni, hogy mi a racionális gazdasági értelemben, mert a körülmények változnak (MUZSLAY 1995, 9–29. o.).

Ehhez kapcsolódik annak felismerése, hogy a gazdasági döntések sosem tisztán gazdaságiak, hanem elválaszthatatlanok a döntéshozók *értékfelfogásától*. Értékek egész rendszere húzódik meg a döntések mögött. Az a fajta érvelés, hogy „a gazdaság ezt és ezt kívánja”, elrejtje azt a tényt, hogy *a döntéseket emberek hozták, mégpedig az ő értékítéleteik alapján*. Sem a döntések, sem az értékrendszer, amely alapján megszülettek, nem adottságok, hanem megváltoztathatók.⁵ Ugyanakkor azt sem szabad elfelejteni, hogy az egyénileg meghozott, jónak tűnő döntések strukturális szinten mégis rosszat eredményezhetnek (vö. DRIMMELEN 2001).

A megváltoztathatatlanak hitt gazdasági „adottságok” tehát nagyon is megváltoztathatók, amint a döntéshozók értékrendje és gondolkodásmódja megváltozik.

Mi az oka annak, hogy a keresztény egyházak nagyon sokszor hallgatnak a globális gazdaság témájában? – teszi fel a kérdést Pamela BRUBAKER, a California Lutheran University professzora (2007, 63–65. o.). Elemzésében arra a következtetésre jut, hogy *keresztények között* alapvetően *kétféle álláspont* létezik. *Az egyik* a gazdaságra úgy tekint, mint aminek semmi köze a keresztény üzenethez. Ezen álláspont szerint az egyház és az állam szétválasztása okán az egyháznak semmilyen formában nem kell és nem is szabad

⁴ Vallásosság és értékek összefüggéséről lásd FÖLDVÁRI 2009 empirikus kutatásokon alapuló tanulmányát.

⁵ Rob van DRIMMELEN úgy fogalmaz, hogy a „láthatatlan kezét”, amely az élet szükségleteit osztja, *láthatóvá kell tenni*, és a hatalmi összefüggéseket nyilvánvalóvá kell tenni. Ha ez megtörténik, akkor a tehetetlenség érzése eltűnik, és világossá válnak a felelőségek és a lehetőségek (2001, 235. o.).

beleszólnia a közügyekbe. Az egyház feladata, hogy az evangéliumot hirdesse az embereknek, amelynek középpontja Jézus Krisztus.

A másik álláspont szerint a globális gazdaság területén nem maradhatnak hallgatásban az egyházak és gyülekezetek, mert a szegényekkel, elnyomottakkal, kirekesztettekkel való közösségvállalás központi bibliai üzenet.

A szegények iránti magatartásunk valójában hitkérdés, írja Wolfgang Stegeman evangélikus újszövetség-professzor (idézi BRUBAKER 2007, 69–70. o.). Az a véleménye, hogy a keresztény hit és etika szorosan összetartozik, nem lehet szétválasztani őket egymástól, és nem korlátozhatjuk őket a magánszférára. Ezért a keresztény egyházak, teológusok és gyülekezetek hozzáállása a globális gazdasági kérdésekhez és a szegénységhez nem korlátozódhat csupán a karitatív, jótékonykodó tevékenységre, hanem egyre inkább a keresztény önértelmezés részévé válik. Nem csupán a hit következménye, hanem a *hit kifejeződése*, ahogyan az ítéletről szóló evangéliumi példázatban Mt 25,31–46-ban olvashatjuk:

„Mikor láttunk betegen vagy börtönben, hogy elmentünk volna hozzád?

A király így felel majd nekik: Bizony,

mondom néktek, amikor megtettétek ezeket akár csak eggyel is a legkisebb atyámfiai közül, velem tettétek meg.” (Mt 25,39–40) Hitünk és spiritualitásunk tehát alapjaiban határozza meg, hogyan tekintünk a világra és hogyan viszonyulunk a másik emberhez, a földhöz, önmagunkhoz és Istenhez.

Az egységelkíség

Az egyházak képesek arra, hogy *visszavezessék az embert Istenhez, a teremtett világhoz és önmagához.*⁶ Kérdés azonban, hogy képesek-e ezt olyan módon tenni, hogy az a mai embernek befogadható legyen. Képesek vagyunk-e a hitet, a lelkeséget olyan módon átadni, hogy az a másik embert élete alapkérdéseiben szólítsa meg? Képesek vagyunk-e a keresztény tradícióban meglévő kincseinket *természetes életgyakorlattá váltani*? A keresztény lelkeség válságára

⁶ Ez a küldetés a gyökerénél „kezeli” a mai válságproblémákat. Az az ember, akinek a szíve Istenben megnyugszik (Augustinus), nem törekszik vagyonfelhalmozásra, sem más embereknek vagy a környezetnek a kizsákmányolására.

a valódi megoldást két hagyományos út, a *via positiva* és a *via negativa* egységben látása és együttes megélése adhatja (NÁNAI 2004, 105–125. o.).

A *via positiva* az immanens, teremtett világot, a formák világát, a dolgokban való részvételt, a horizontális, az embertársakkal való kapcsolatot jeleníti meg. Ez egy teremtésközpontú lelkiség, amely tud arról, hogy a teremtés szép (esztétika) és sebezhető (etika), ezért ez a tudás a felelősséget természetesen hozza magával. Az élet szenvedélyes szeretete jellemzi. A teremtő energia éltető és megváltoztató ereje, az áldás megtapasztalása és továbbadása valósul meg benne.

A *via negativa* ezzel szemben a transzcendencia világa. Az emberi lélekre irányultság, az introverzió, valamint a horizontális irányultság helyett a vertikális mélység jellemzi. A meditáció útja ez, a beidegződött hozzáállásaink elengedése. Aszcendens lelkiség, amely kiemeli az embert a kozmoszból és Isten elé állítja. Isten jelen van a világban, de meg is haladja azt. Nem kell keresnünk, mert a létünk alapja, a lét maga, ami eleve van. Csak észre kell venni. Isten valósága ugyanis nem irracionális, hanem transzracionális, meghaladja az értelmünket.

A két út, a negatív és a pozitív út *egysége* adhat egy olyan egészséges lelkiséget a ma emberének, amely egyéni, közösségi és társadalmi szinten is valódi megújulást tud hozni. A *mélység tapasztalata* – a *via negativa* – képes valódi értéket mutatni az embernek, ugyanakkor a *via positiva* képes a mélységben megtalált kincseket helyes kontextusba helyezni (uo.).

Válságok idején nemcsak a végső kérdések iránti spirituális keresés, hanem a *gyakorlati megoldások*, a *cselekvési lehetőségek keresése* is előtérbe kerül. Ilyen értelemben beszél az Egyházak Világtanácsa Roger Gottlieb⁷ nyomán az ellenállás lelkiségéről (spirituality of resistance).

Az ellenállás lelkisége

A lelki fejlődés elvezeti oda az embert, hogy olyanak lássa a dolgokat, amilyenek valójában. Akár vallásos hit, akár szekuláris világnézet, alapjaiban fogja meghatározni azt, hogy mit veszünk észre a világból, környezetünkben, hogy milyen döntéseket hozunk. Az Egyházak Világtanácsa kritikája az egyházakkal szemben, hogy tapasztalható egy olyan lelkiségi irány, amely azokat az erőket és hatalmokat támogatja, amelyek a jelenlegi válságos és fenntarthatatlan helyzetért felelősek. Ezért fel kell fedeznünk újra a lelkiségnek egy másfajta, *régi keresztény tradícióját*, amely *kritikus a hatalmakkal szemben*. Ez az a fajta lelkiség, amely az erőtleneknek és a hatalommal nem rendelkezőknek adatik (Lk 1,51–53); ez ad nekik bátorságot és erőt ahhoz, hogy ellenálljanak a hatalommal visszaélőknek, és önmaguk lehessenek (MSHANA 2001).

⁷ Roger GOTTLIEB filozófusprofesszor könyve 1999-ben jelent meg először *A Spirituality of Resistance. Finding a Peaceful Heart and Protecting the Earth* címmel.

A gazdasági globalizáció és a válságok kritikája nemcsak gazdasági és társadalmi irányultságú lehet, hanem teológiai is. A teológiai kritika az egyház lehetősége arra, hogy felemelje prófétai hangját és hogy tanítson (uo.).

Az Egyházak Világtanácsa (EVT) egykori főtitkára, Konrad Raiser⁸ a Világbank és az IMF képviselőivel való találkozáson kifejtette az ellenállás spiritualitásának lényegét e szervezetek vezetőinek: *A spiritualitás mint az élet energiája* arra kötelezi az EVT-t és tagegyházait, hogy ellenálljanak azoknak az erőknek, hatalmaknak és rendszereknek, amelyek megtagadják vagy rombolják az életet a maga teljességében. A bibliai tradíció tele van a közösség érdekében elkötelezett lelkiséggel. Különösen a *próféták* szálltak szembe társadalmuk igazságtalan struktúráival és a hatalom visszaélésének formáival. Ugyanez igaz az evangéliumra is. *Jézus megkísértésének története*, amelyben a hatalom radikális visszaautásítása is szerepel, a *modellje* lehet az ellenállás lelkisége. Pál apostol gyakran használja a *küzdelem* kifejezést a keresztény lelki élet leírására. Beszél arról, hogy a valódi küzdelem nem test és vér ellen folyik, hanem erők és hatalmak ellen, a sötétség világának urai és a gonoszság lelkei ellen, amelyek mennyei magasságban vannak (Ef 6,12). Ezek alapján a lelki konfrontáció elkerülhetetlen azokkal az erőkkel, amelyek nem ismerik el felelősségüket Isten és az emberi közösség előtt. Az ellenállásnak sokféle formája lehet, a szimbolikus cselekvéstől – mint például böjt, imádság, közös liturgiák, bojkott – egészen a konkrét cselekvésig. Az ellenállás alapvetően keresztény tanúságtétel, az Istenhez való lojalitás és hűség megerősítése (RAISER 2003).

Ahogy a jótékonyág felől az igazságosságért való küzdelem irányába fejlődünk, fel kell ismernünk annak a szükségét, hogy a jelenlegi hatalmi struktúrák változásra szorulnak – hangsúlyozta M. Thomas az Egyházak Világtanácsa Nairoibiban tartott nagygyűlésén (idézi RAISER 2003).

Hiteles kereszténység

Mi az oka annak, hogy olyan kevés valósul meg a gyakorlatban az egyház társadalmi tanításából? – teszi fel a kérdést Büchele.⁹ Véleménye szerint a fő ok a *hitelesség* hiánya, amely az életgyakorlattá váltott, azaz a megélt hit, lelkiség hiányából fakad. Ha az egyház tettei és szavai nincsenek összhangban egymással, akkor jelentős hitelvesztés következhet be. Amikor igazságot, szolidaritást hirdetnek az egyházak, de ez nem valósul meg, sőt ha sokszor ennek az ellenkezőjét tapasztaljuk, akkor eltompulunk az etikai igényekkel és normákkal szemben: ha senki sem úgy él, én miért éljek úgy? Jézus hívása az embereket a mindennapi életükben, a hétköznapi küzdelmek közepette szólítja meg.

Ha az egyháznak csak formális alapja az evan-

⁸ 1993 és 2003 között.

⁹ BÜCHELE 1991. Büchele a katolikus egyházzal írt, mondanivalója azonban más egyházak számára is fontos lehet.

gélium, tartalmilag, cselekedetekben azonban nem váltja *életté és gyakorlattá*, akkor egyrészt a hitelesség csorbul, másrészt ezáltal erejét veszítheti az üzenet. Normák és elvek, a „törvény betűje” aligha készítenek embereket arra, hogy életüket valódi változás hassa át. Azonban ha felszólítások, normák és törvények helyett *megtapasztalják az Isten közelségét – egyéni lelkiségben, imádságban, élő istenkapcsolatban, közösségben, gyülekezetben*, akkor a tapasztalat nyomán *valódi belső szabadság* jön létre.

Az elméletek és törvények külső motívumot jelentenek, a belső szabadságban élő ember azonban a jót, a szépet és az igazat a jó kedvéért cselekszi, és nem a törvény miatt. Egy olyan keresztény üzenet, amely polgári vallásossággá redukálódott, és nem hatja át a Lélek ereje és belső szabadsága, nem inspirál, nem ráz fel, nem motivál cselekvésre. Ezért tehát nem lehet eléggé hangsúlyozni *a lelkiség, az istenkapcsolat megélt gyakorlatát*, amely életté és tettekké váltja a tant, a dogmát, a keresztény tanítást, a sok vagy kevés elméleti tudásunkat. *A változás az egyes emberben kezdődik*, amely aztán kihat a közösségre.

Kijelenthetjük, hogy nagyon sok mindent, amit egy keresztény ember vagy közösség tehet, azt más – nem keresztény – emberek és közösségek is hasonló módon megtehetik. Ami a keresztényeket valóban megkülönbözteti más csoportoktól, az a *hit, a lelkiség és az Istennel való kapcsolat* szintjén van. Ezeket alapvetően fontos megfogalmaznunk és mások felé kommunikálnunk. Amikor keresztény, hívő emberek felelősségét és a lelkiség jelentőségét keressük, Pál apostol szavai alapvetőek minden időben: *„Az Isten irgalmára kérek tehát titeket, testvéreim, hogy okos istentiszteletként szánjátok oda testeteket élő és szent áldozatul, amely tetszik az Istennek; és ne igazodjatok e világhoz, hanem változzatok meg értelmetek megújulásával, hogy megítélhessétek, mi az Isten akarata, mi az, ami jó, ami neki tetsző és tökéletes.”* (Róm 12,1–2)

Kereszténységünk és hitünk akkor lehet hiteles, ha a fogyasztói társadalom kultúráját igyekszünk megváltoztatni – hangsúlyozza Sallie McFague, a Yale Egyetem egykori oktatója. Szerinte a fogyasztói társadalom a mai kor vallásává vált, egyfajta modern aranyborjú. Hiteltelen egyházzá válunk, ha belesimulunk az aranyborjút imádó mai kultúrába. Feladatunk a valódi lelkiség továbbadása, hiszen a boldogság az emberi kapcsolatokban, az egyszerűségben és mások szolgálatában van, nem pedig az anyagi javak birtoklásában.¹⁰ Természetesen ez nem jelenti azt, hogy az egyháznak és a keresztény embernek nincs szüksége anyagi javakra. Az anyagi szükségletek hozzátartoznak a földi élethez. Fogyasztásunk mértéke és az életünk fókusza azonban alapjaiban meghatározó számunkra.

¹⁰ Sallie McFague és a Dalai Láma 2011 októberében beszélgetett népes buddhista és keresztény hallgatóság előtt egy ökumenikus párbeszéd keretében erről a témáról: http://www.youtube.com/watch?v=_NDS7XcO8w. (2012. március 24.)

A közösség felértékelődött szerepe

Mai világunkban a közösség szerepe jelentősen *felértékelődött*. Két megközelítést tartok fontosnak ezzel kapcsolatban.

Az egyik, hogy *az embernek szüksége van a közösségre*. Akár tudatában van ennek a szükségletének, akár nem. Empirikus kutatások leírják azt, hogy az ember egészségesebb marad, ha egy vagy több közösségnek aktív tagja. Ugyanakkor Kopp Mária és Skrabski Árpád a magyar lelkiállapot kutatásai kapcsán arról számol be, hogy a magyar társadalomra – az angolszász országokhoz hasonlóan – nagyfokú individualizmus jellemző (KOPP–SKRABSKI 2008, 51–56. o.).

Másik megközelítésben, *globális szinten* azt mondhatjuk, hogy ma az emberiség fő kérdései azon múlnak, hogy *szűkebb és tágabb közösségeinkben hogyan jövünk ki egymással*.¹¹ Paradox módon azonban az emberi kapcsolataink és közösségeink minőségét az egyéni lelkiség és a megélt istenkapcsolat alapvetően meghatározza. Egy mélyülő és intenzív spiritualitás minőségi kapcsolatokat és virágzó, jól működő közösségeket hoz létre.

A két megközelítést összekapcsolja a *közösség* értékének és fontos szerepének hangsúlyozása. A közösségre szüksége van az egyénnek, saját egyéni jólléte, egészsége érdekében. A közösségre ugyanakkor szüksége van a világnak is, Földünknek, a globális problémák kihívásai miatt. Ekképpen a keresztény közösség, a gyülekezet szerepe is felértékelődik. A keresztény közösség mint az egyház alapsejtje képes tartalmazni lelki és spirituális otthont biztosítani az embernek.¹² Ugyanakkor elindítója lehet egy szemléletváltásnak, amely a verseny-, a pénz- és a profitközpontú gyakorlat helyett az empátiát és összetartozást tudja erősíteni. Ahhoz azonban, hogy a keresztény egyházak ilyen változást létrehozó közösségek tudjanak lenni, arra is szükség van, hogy ők maguk és tagjaik is változzanak.

¹¹ Jeremy RIFKIN (2009) ír könyvében arról, hogy az ész és a racionalitás korszakát fel kell váltania az *empátia korának*. Szerinte globalizált világunkban a szoros kölcsönös függés (*interconnectedness*) lehetőséget ad arra, hogy gyakrabban kerüljünk kapcsolatba másokkal, és ezáltal növekedjen az *empátikus tudatosságunk*. Az entrópiával (klímaváltozás, gazdasági válság, tömegpusztító fegyverek stb.) az empátiát állítja szembe, amely képes legyőzni a globális kihívásokat. A kérdés csupán az, hogy eljutunk-e időben erre a tudatosságra, és *megtörténik-e időben a szemléletváltás*.

¹² A közösségépítés eszközeiről, lehetőségeiről, kihívásairól készült átfogó gyakorlati teológiai kézikönyv a közelmúltban: SZABÓ 2010.

Felhasznált irodalom

- ARTNER Annamária 2006. *Globalizáció alulnézetben. Elnyomott csoportok – lázadó mozgalmak*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- BEREND T. Iván 2004. *A globalizáció hatása a centrum–periféria kapcsolatokra Európában*. Mindentudás Egyeteme. 2004. szeptember. <http://www.mindentudas.hu/berend/20040903berend2.html>. (Megtekintés: 2010. január 13.)
- BRUBAKER, Pamela 2007. *Globalization at What Price? Economic Change and Daily Life*. Pilgrim Press.
- BÜCHELE, Herwig 1991. *Keresztény hit és politikai ész*. Egyházforum, Budapest.
- CSIMA Ferenc – NAGYPÁL Szabolcs (szerk.) 2013. *Ég, Föld, Ember. Vallásközi párbeszéd a természetről*. Budapest. (Megjelenés alatt.)
- DRIMMELEN, Rob van 2001. Living Faithfully in the Global Economy. *Quarterly Review*, Fall, 21. évf. 3. sz. 227–238. o.
- FÖLDVÁRI Mónika 2009. *Vallásosság és értékek együttjárása a magyar társadalom generációiban*. In: Gereben Ferenc (szerk.): *Vallásosság és kultúra*. Faludi Ferenc Akadémia, Budapest.
- GIDDENS, Anthony 2009. *Sociology*. Polity Press, Cambridge.
- GAZSÓ Ferenc 2009. *A lakosság 60%-a létminimum közeli szinteken él*. Magyar Szociális Fórum. Szociális kerekasztal. 2009. november 2. <http://www.gondola.hu/cikkek/67988>. (Megtekintés: 2012. április 11.)
- HICKS, Douglas A. 2000. *Inequality and Christian Ethics*. Cambridge University Press, Cambridge.
- HÖFFNER, Joseph 2000. *Keresztény társadalmi tanítás*. Szent István Társulat, Budapest.
- KOPP Mária – SKRABSKI Árpád 2008. *Mi történt velünk?* Háló Egyesület, Budapest.
- MSHANA, Rogate 2001. Lead Us Not into Temptation. Churches' Responses to the Policies of International Financial Institutions. *World Council of Churches*. http://www.oikoumene.org/fileadmin/files/wcc-main/documents/p3/lead_us_not_into_temptation.pdf. (Letöltés: 2010. február. 9.)
- MUZSLAY István 1995. *Gazdaság és erkölcs*. Márton Áron Kiadó, Budapest.
- NÁNAI László 2004. A keresztény spiritualitás mai kérdései. In: Szabó Lajos (szerk.): *Ablaknyitás*. Luther Kiadó, Budapest.
- RAISER, Konrad 2003. Spirituality of resistance. *World Council of Churches*. <http://www.oikoumene.org/en/resources/documents/wcc-programmes/public-witness-addressing-power-affirming-peace/poverty-wealth-and-ecology/neoliberal-paradigm/spirituality-of-resistance.html>. (Megtekintés: 2012. március 24.)
- RIFKIN, Jeremy 2009. *The Empathic Civilization*. Penguin Books, London.
- SZABÓ Lajos 2010. *A közösségépítő lelkész*. Luther Kiadó, Budapest.
- Christian Faith and the World Economy Today. A Study Document from the World Council of Churches*. WCC Publications, Geneva, 1992.
- ZIEGLER, Jean 2009. *A szégyen birodalma*. Kairosz Kiadó, Budapest.

Gömböcz Elvira 1996-ban a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem gazdálkodási karán végzett. Később teológiát tanult, először a Lutheran School of Theology at Chicagón, majd az Evangélikus Hittudományi Egyetemen szerzett teológusdiplomát. Kezdetben középiskolában tanított, jelenleg az Evangélikus Hittudományi Egyetem oktatója. PhD-értekezését *A gazdasági globalizáció főbb társadalmi hatásai és a keresztény egyházak felelőssége* címmel 2011-ben védte meg. Az Európai Egyházak Konferenciájában a globalizációs munkacsoport tagja.

